Jak překonat výslovnostní problémy, aneb o významu poslechu ve výuce češtiny pro cizince zejména ve skupinách rusky hovořících studentů

Kateřina Romaševská

V tomto příspěvku se zabýváme otázkou výslovnosti ve výuce českého jazyka jako jazyka cizího. Nepůjde o konkrétní zevrubný popis této problematiky, spíše o náčrt, základní principy, které by měly být v praxi uplatňovány. Dále se budeme zabývat možnostmi praktického využití autentického materiálu z Databáze mluvené češtiny cizinců ve výuce. Navrhneme několik metodických postupů/modelů, které zefektivní výuku a umožní nácvik a získání potřebných praktických znalostí o artikulaci a percepci českých hlásek.

V roce 2008/09 náš projektový tým pracoval na tvorbě fonetické databáze mluvené češtiny cizinců s ruštinou jako prvním jazykem (dále jen Databáze mluvené češtiny). Výzkum probíhal za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze. Podařilo se vytvořit databanku nahrávek česky mluvených projevů 60 cizinců a jejich ortografických a fonetických přepisů, která především slouží k fonetickému výzkumu. Od každého mluvčího jsme získali čtený projev (cca 90 slabik) a mluvený projev v rozsahu od 1 do 3 min.). Shromáždili jsme jazykový materiál, který nám umožní prakticky ověřit mnohé teoretické předpoklady vyplývající ze srovnání fonologických systémů ruštiny a češtiny; zkoumat a analyzovat vybrané jevy na rovině segmentální a suprasegmentální se zřetelem k pohlaví a věku mluvčích, délce studia češtiny, délce pobytu v ČR apod.

Na první pohled se zdá, že vznikl materiál pouze a jen pro fonetiky a pro ty, kdo se dobře vyznají ve složitých transkripčních přepisech a dokáží je dešifrovat[1]. Nenechte se však odradit množstvím fonetických analýz. Databáze mluvených projevů může být využitelná také ve výuce češtiny pro cizince. Je to zdroj cenného autentického materiálu, na bázi kterého se dají demonstrovat typické výslovnostní chyby, resp. odchylky ve výslovnosti rusky hovořících studentů.

Jistě netřeba zdůrazňovat obrovský význam fonetiky v procesu komunikace. Její soustavné výuce však stále není věnována náležitá pozornost. Důvodem této situace je často nedostatek praktických materiálů a také teoreticko-metodických podkladů určených učitelům českého jazyka jako cizího. V tomto příspěvku chci ukázat, jak lze využít materiál z Databáze mluvené češtiny ve výuce výslovnosti českého jazyka, a navrhuji několik postupů, které mohou přispět k rozvíjení fonematického sluchu a následně i k eliminaci výslovnostních chyb v mluvených projevech nerodilých mluvčích.

Trocha teorie

Obecně platí, že komunikace spočívá v tom, že ten, kdo vytváří slovní znaky, i ten, kdo jim naslouchá, jim rozumí stejně, tj. přikládá jim stejný význam (Schaff, [1963: 147]). Narušit tuto rovnováhu především při komunikaci v cizím jazyce mohou např. chyby, které vznikají při produkci sdělení, tj. nejen chyby z hlediska vyjadřování, ale i vyslovování. Vycházíme-li z faktu, že nesprávná výslovnost činí řeč nesrozumitelnou a chyba ve výslovnosti je rovnocenná chybě lexikální nebo gramatické, klademe tedy nezbytnou otázku, jak se fonetických chyb vyvarovat.

Dosáhnout dobré výslovnosti v cizím jazyce je těžký úkol, který vyžaduje spoustu času a úsilí. Ať zvolíme jakoukoliv výukovou metodu, existují obecné zásady, kterých bychom se při výuce cizojazyčné výslovnosti měli držet.

První zásada: Bereme v úvahu strukturu mateřského jazyka studentů a srovnáváme ji se strukturou jazyka cílového.

Učí-li se člověk vyjadřovat ústně v cizím jazyce, děje se tak na základě mateřského jazyka, pomocí něhož myslí, „…neboť jakýkoliv pojem, který chce člověk vyjádřit a který zná, je zafixován v systému slovních znaků jeho mateřského jazyka.“ (Efenbergerová, [1973: 7]) Na skutečnost, že při osvojování cizího jazyka má mateřský jazyk nepominutelnou funkci, ukazovali ve svých pracích L.V. Ščerba, A. A. Reformatskij, S. I. Bernštejn a mnozí další významní lingvisté. Při pohledu na strukturu/fonologický systém jazyka získáváme komplexní přehled o jeho stavbě a fungování jazyko-

vých prvků. Pokud porovnáme fonologické systémy jazyka mateřského a cílového, dokážeme předpovědět problémové výslovnostní chyby, které se s největší pravděpodobností objeví v mluvených projevech cizojazyčných mluvčích. Budeme schopni analyzovat původ těchto chyb a vypracovat konkrétní metodiku, která omezí jejich výskyt[2].

Druhá zásada: Klademe velký důraz na popis artikulace hlásek a jejich procvičování.

Ve vyučovacích hodinách bychom měli vyhradit dostatečný prostor na procvičování jednotlivých hlásek. Při výuce cizího jazyka se v podstatě snažíme vypěstovat novou artikulační bázi, která se v různé míře bude lišit od jazyka mateřského. Na začátku je důležité se soustředit na artikulaci konsonantů a vokálů, které v mateřštině nejsou nebo mají odlišné místo či způsob tvoření.

Je však třeba věnovat pozornost i procvičování správné výslovnosti hlásek, které se naopak hláskové soustavě rodného jazyka podobají[3]. Ve vědecké literatuře se setkáváme s názory, že v případě hlásek podobných, které se v mateřském a cílovém jazyce liší jen nepatrně, „.. se připouští užívání variant fonémů, tzv. alofonů, jejichž užití proces komunikace neznemožňuje.“ (Efenbergerová, [1973: 19]) Je nutno ovšem mít na paměti, že tyto hlásky obvykle mají v mateřském jazyce studentů jinou frekvenci nebo kombinatoriku a jejich na první pohled nepatrné artikulační rozdíly se mohou následně projevit v proudu řeči a stát se tak překážkou dorozumění.

Při popisu artikulace a porovnání hlásek mateřského a cílového jazyka bychom neměli vycházet jen z obecných fonetických tabulek, které nejsou zaměřené na srovnání, a tudíž nevystihují rozdíly mezi hláskami. Například artikulace hlásky [l]: podle fonetické klasifikace české [l] a ruské [l] jsou konsonanty alveolární, mají však odlišné místo tvoření. Při artikulaci ruského [l] se špička jazyka opírá o horní zuby, při českém [l] se špička jazyka dotýká dásňového výstupku (nikdy nezasahuje až na zuby) apod. (Romportl, [1962: 101]). Tyto rozdíly ovlivňují nejen tón hlásky zaznívající při artikulaci (u ruského [l] je hlubší než u [l] českého), ale výrazně se projevují i na okolních hláskách.

Obrázek 1: Artikulace ruského [l] (Kjedrova & Potapov [1999])

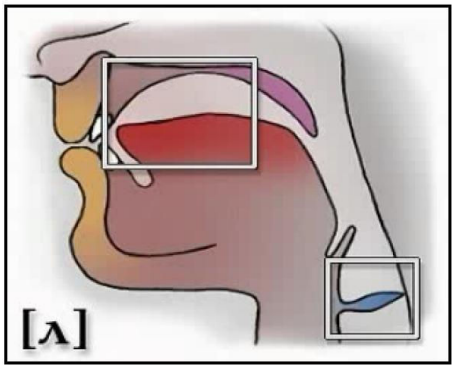

Nahrávky s příklady českého [l] vyslovovaného ruskými mluvčími jsou k dispozici na `http://ucjtk.ff.cuni.cz/`.

Podobná situace nastává i v případě hlásek [t], [d], [p], [b] atd. Předejít výskytu těchto chyb můžeme jedině systematickým uvědomělým popisem artikulace všech hlásek.

Třetí zásada: Bereme zřetel na percepci, rozvíjíme fonematický sluch.

Velmi důležitou součástí výuky výslovnosti je rozvíjení fonematického sluchu. Znalost artikulace jednotlivých segmentů řeči (specifických, nových zvuků nebo podobných zvuků již existujících v mateřštině) ještě nezaručuje jejich správnou výslovnost v proudu řeči. Člověk si při spontánní mluvní činnosti většinou neuvědomuje postavení a motorické pohyby mluvních orgánů (jazyka, rtů, atd.). Svou výslovnost kontroluje především na základě sluchového dojmu[4], koriguje chyby, kterých si všimne, a dosahuje tak požadovaného akustického efektu. (Připomeňme změny v řeči člověka, který částečně ztratil sluch.). V cizím jazyce si člověk často neuvědomuje, kterých chyb se dopouští (Antonova, [1969: 12]).

Sluchové vnímání zvuků cizího jazyka může být chybné, protože vnímáme tyto zvuky prostřednictvím mateřštiny. Vnímáme je selektivně, všímáme si především toho, co je rodnému jazyku podobné, a ignorujeme (neslyšíme) drobné rozdíly. Právě proto ve výuce výslovnosti nebo při její korekci je třeba rozvíjet fonematický sluch a trénovat sluchovou citlivost.

Efektivní technikou, jak dosáhnout tohoto cíle, je akustické porovnání zvuků mateřského a cílového jazyka a ukázka jejich správné a nesprávné výslovnosti. Při tomto porovnání ve vědomí mluvčího na pojmové úrovni vznikají jakési vzory/etalony zvuků (fonémů) cílového jazyka, prostřednictvím kterých jsme schopni nejen rozpoznávat zvuky nového/cizího jazyka, ale i s větší přesností je artikulovat (Antonova, [1969: 12]).

Několik metodických postupů při práci s databází

Jak jsme již naznačili výše, při výuce výslovnosti bychom měli věnovat dostatečné úsilí rozvoji fonematického sluchu a tvorbě nové artikulační báze. Je třeba přitom výrazně dbát na uvědomělý přístup, který by neměl spočívat v pouhé mechanické imitaci zvuků/slov apod., ale především v uvědomění si fonologických rozdílů mezi oběma jazyky. Jedině tak dokážeme nejen správně slyšet řeč v cizím jazyce, ale i kontrolovat vlastní řeč v tomto jazyce (Vinogradov, [1969: 77]).

Ve výukové praxi se však často využívá pouze přístupu imitativního, aniž by byl podložen nácvikem správného poslechu. Tato metoda je pak málo efektivní, především při výuce dospělých. Pokud mluvčí neslyší rozdíly mezi hláskami mateřského a cílového jazyka, nerozlišuje je, je logické, že nebude schopen tyto zvuky napodobovat. Chceme-li nerodilého mluvčího na jeho výslovnostní chyby upozornit, využijeme nahrávací techniky a v jazykové laboratoři nebo ve třídě si na diktafon zaznamenáme jeho čtený nebo mluvený projev. Následně důkladně analyzujeme nahraný materiál a pustíme si na ukázku pasáže jednak s chybnou, jednak se správnou výslovností. Daná metoda je vhodná jak pro individuální, tak i pro skupinovou výuku. Ovšem tento přístup je časově velmi náročný a těžko se realizuje v rámci normálního vyučování.

Pro zjednodušení práce lze v tomto případě zužitkovat autentický materiál z Databáze mluvené češtiny, na němž lze demonstrovat typické výslovnostní chyby rusky mluvících cizinců. Je známo, že člověk lépe slyší chyby u jiného mluvčího než u sebe, a navíc je velmi pravděpodobné, že mluvčí stejné národnosti se v cílovém jazyce budou dopouštět podobných výslovnostních chyb, budou čelit, v menší či větší míře, obdobným problémům a překonávat stejná úskalí české výslovnosti. Za těchto podmínek lze využít databáze a na příkladech předvést rozdíly mezi výslovností chybnou a správnou.

1) Minimální jednotkou, v rámci které porovnáváme správnou a nesprávnou výslovnost, je slovo popř. slovní spojení. Ve skupinách rusky mluvících studentů je nutno věnovat velkou pozornost výslovnosti vokálů. V češtině na rozdíl od ruštiny „kvalita samohlásek … nezávisí na jejich umístění ve slově. Ve standardní výslovnosti není samohlásková kvalita redukována.“ (Palková, [1997: 279]) V ruštině umístění hlásky ve slově je naopak velmi důležité. Pozice hlásky může výrazně ovlivnit její kvalitu.

Konkrétní příklady chybné realizace českých vokálů ruskými mluvčími jsou k dispozici na `http://ucjtk.ff.cuni.cz/`.

Ve větších skupinách studentů lze tento postup modifikovat. Skupinu rozdělíme na dvě části: první část dostane za úkol najít v nahrávce chyby vokalického rázu, druhá – chyby ve výslovnosti konsonantů. Cílem této aktivity je chybu vyhledat, poznat a snažit se ji změnit. Po rozboru a krátké analýze těchto výslovnostních odchylek je možné procvičovat hlasité čtení krátkých textů. Jeden ze studentů přečte text nahlas, ostatní jeho projev hodnotí. Toto cvičení je vhodné dělat po práci se zvukovou nahrávkou z databáze jako kontrolu probrané látky. Vždy je však třeba demonstrovat také správnou výslovnost rodilého mluvčího.

2) Ve skupinách studentů, kteří již dostatečně zvládají artikulaci všech českých hlásek, je třeba se zaměřit na procvičování intonace. Je známo, že rychlé tempo řeči a nesprávná realizace intonačních vzorců rovněž překáží dorozumívání. Vzhledem k tomu, že se ruština od češtiny intonačně liší hlavně v konstrukci otázky, je vhodné procvičit alespoň základní intonační vzorce (Efenbergerová, [1973: 69]).

Nesmíme zapomínat, že fonematický sluch jako širší pojem zahrnuje nejen rovinu segmentů (hlásek, fonémů), ale i vrstvu těch prozodických jevů, které se v daném jazyce prosadily jako součást struktury jazyka. Často jsou to jevy intonační. Proto poznávání melodémů a schopnost jejich správné realizace patří k výcviku výslovnosti češtiny jako cizího jazyka.

Databáze nám nabízí širokou škálu realizací různých typů vět. Čerpat můžeme především z nahrávek nepřipravených projevů.

Špatná realizace:

[babɪt͡ʃka sɛ zɛptala pɛtra pɛtr̥iːku maːʃ ʔuʃ napsano͡u ʔuːlofiu]

[jaː musiːm napsat vjɛtu]

Vedle problematiky intonace je třeba hovořit i o zacházení se slovem a přízvukovým taktem. Realizace sledu taktů a zejména připojování jednoslabičných slov do taktů je podstatným krokem ve výuce češtiny u mluvčích, jejichž mateřštinou je ruština. Rozdíl jazyka s pevným a volným přízvukem je důležitý pro realizaci intonace. Věty z databáze můžeme se studenty členit na přízvukové takty a na autentickém materiálu sledovat realizaci promluvových úseků apod.

Závěrem

V tomto článku jsme popsali několik principů, které považujeme za zásadní ve výuce výslovnosti češtiny jako cizího jazyka především ve skupinách rusky mluvících studentů. Navrhli jsme několik metodických postupů práce s využitím databáze mluvené češtiny cizinců, které by mohly přispět ke zkvalitnění výuky ve skupinách jinojazyčných mluvčích.

Správná výslovnost hraje v procesu komunikace zásadní roli a její procvičování je velmi důležité pro všechny studenty. Nejen pro ty, kteří by rádi mluvili jako rodilí mluvčí, ale i pro ty, kteří potřebují rozumět a chtějí, aby jim bylo rozumět. Pevně věřím, že při práci s databází naleznete hodně užitečného materiálu, který zpestří výuku a pomůže nerodilým mluvčím překonat výslovnostní problémy v češtině.

Literatura

Antonova, D. (1969) *Někotoryje voprosy metodiky obučenija proiznošeniju* In: *Meždunarodnaja konferencija prjepodavatělej russkogo jazyka i litěratury: Aktualnyje voprosy prjepodavanija russkogo jazyka i litěratury.*, Moskva: MGU

Databáze mluvené češtiny cizinců s ruštinou jako prvním jazykem [online] (2008) Praha: Filozofická fakulta UK. Dostupné na `http://ucjtk.ff.cuni.cz/`.

Efenbergerová, A. M., Březíková, B. (1973) *Hovor a poslech v ruštině: 2 studie pro ZDŠ.* B.m.n..

Kjedrova, G. E., Potapov V. V. a kol. (1999) *Russkaja fonetika [online].* Moskva: Filologičeskij fakultjet MGU im. M. V. Lomonosova [cit. 2007-04. 23]. K dispozici na `http://www.philol.msu.ru/rus/galya-1/index1.htm`..

Palková, Z. (1997) *Fonetika a fonologie češtiny s obecným úvodem do problematiky oboru.* Praha: Karolinum.

Romaševská, J. (2007) *Vybrané výslovnostní problémy při studiu češtiny jako cizího jazyka: výuky na pozadí ruštiny. Praha, 2007. Diplomová práce (Mgr.).* Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav bohemistických studií.

Romportl, M. (1962) *Stručná fonetika ruštiny.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Schaff, A. (1963) *Úvod do sémantiky.* Praha: Nakladatelství politické literatury.

Ščerba, L. V. (1963) *Fonetika francuzskogo jazyka: Očerk francuzskogo proiznošenija v sravnenii s russkim.* Moskva: Vysšaja škola.

Vinogradov, V. (1969) *Obučenije proiznošeniju s fonologičeskoj točky zrjenija.* In: *Meždunarodnaja konferencija prjepodavatělej russkogo jazyka i litěratury: Aktualnyje voprosy prjepodavanija russkogo jazyka i litěratury*, Moskva: MGU

O autorce

Mgr. Katsiaryna Ramasheuskaya studuje na FF UK (Ústav českého jazyka a teorie komunikace) v doktorském studiu v oboru Český jazyk a literatura. Zabývá se problematikou vyučování a osvojování češtiny jako cizího/druhého jazyka.

Poznámky

[1] Ke každému čtenému jazykovému projevu a autentickému nepřipravenému mluvenému projevu je k dispozici: ortografický přepis; ortoepická transkripce transkripčním systémem vytvořeným pro účely této databáze, českou národní transkripcí, transkripčním systémem IPA a transkripčním systémem SAMPA. Navíc u padesáti projevů čtených jsou dále k dispozici transkripce reálné výslovnosti.

[2] Blíž o teoretickém srovnání fonologických systémů ruštiny a češtiny viz Romaševská [2007].

[3] Toto se především týká mluvčích, jejichž mateřštinou je jazyk slovanský.

[4] Dokazuje to psycholingvistický jev přeřeknutí. Blíž viz autory Viktoria A. Fromkinová, Merril F. Garrett, Sheri Wellsová-Jensenová apod.